

Zsinka László

Az athéni tengeri uralom születésének anatómiája a Kr.e. 5. század első felében

Az európai civilizáció kialakulása szempontjából a görög–perzsa háborúk a klasszikus antikvitás egyik lényeges fordulópontjának tekinthetők. A görögség számára ezek a háborúk többet jelentettek egyszerű katonai összecsapásoknál, hiszen az athéniak számára nélkülözhetetlen „demokratikus értékek” (*iszonómia*¹) védelmét szolgálták, és hozzájárultak az ókori Hellász önértelmezésének kialakulásához. Eszmetörténeti hatásuk mellett a görög–perzsa háborúk katonai eseményei önmagukon túlmutató jelentést hordoztak. A Közel-Kelet egészét magában foglaló Perzsa Birodalommal való összecsapás eredményeként megszilárdult a görögök helyzete az Égei-tengeren és a keleti Mediterráneumban. A háborúk következtében a görög flotta legnagyobb kereskedelmi vetélytársai, a perzsa nagyhatalommal szövetséges föníciai hajóhadak is vereséget szenvedtek. A görög–perzsa háborúk nemcsak a görögség tengerészeti fölényét mutatták meg, hanem a nagy görög gyarmatosítással (Kr.e.8-6.század) kibontakozó földközi-tengeri kereskedelmi hegemonia fennmaradását is biztosították. Tágabb értelemben elmondható, hogy a perzsákkal vívott sikeres harcok megteremtették a hellén civilizációs eszmények továbbfejlődésének kereteit, illetve megakadályozták, hogy a görögség elveszítse eredeti és sajátos értékeit. A görög–perzsa háborúk következtében – Hérodotosz szavaival szólva² – „Európa” megszilárdította határait „Ázsiával” szemben.

A perzsa kihívás következtében Athén a Kr.e. 480-as években mintegy 200 hajóból álló flottát épített, ami jelentősen felülmúlta a görög poliszok haditengerészeti erejét. Az európai történelemben és a nemzetközi kapcsolatok történetében a Kr.e. 5. század első felében találkozunk először egy „kereskedő állam” által létrehozott „tengeri uralom” problémáival. Athén néhány százezres lakossága számára ennek a hatalmas

---

Az alábbi tanulmány – kisebb szövegbeli eltérésekkel – részlet a szerző *Az európai civilizáció születése. II. Klasszikus antikvitás* című, megjelenés alatt álló könyvéből. A jelen tanulmány utal a klasszikus forrásokra, de nem célja, hogy az elsődleges források elemzése révén új eredményekre jusson. Ehelyett arra törekszünk, hogy az athéni tengeri hatalom felemelkedését, mint hatalmi-geopolitikai jelenséget mutassuk be, amely a nemzetközi viszonyok története szempontjából értékes következtetések levonására ad alkalmat.

¹ *iszonómia*: azonos törvényűség. A kifejezés a Kr.e. 508-as Kleiszthenész-féle reformok révén Athénben megteremtett demokratikus politikai berendezkedés korabeli nyelvhasználatban bevett kulcsfogalma volt.

² Hérodotosz, Kr.e. 5. századi görög történetíró tette a görög-perzsa háborúkat elbeszélő történeti műve alapjává „Európa” és „Ázsia” a mítoszbeli Ió és Médea elrablása óta kibontakozó ellentétét. Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. I.4. Magyar kiadás: Hérodotosz (1989): pp. 6-7.

méretű flottának a megépítése komoly változásokkal járt, mivel a haditengerészet olyan „iparrá” vált, amely érezhető hatást gyakorolt a városi lakosság életére. Az égei-tengeri tengeri hegemonia megteremtésével új lehetőségek nyíltak az athéni kereskedők és iparosok számára is. Bár a történészek azt is hangsúlyozták, hogy Athén eredetileg nem tekinthető igazi tengeri orientációval rendelkező városállamnak, hiszen jószerevével nem vett részt a nagy görög gyarmatosításban. Mégis elsőként hozott létre olyan méretű hadiflottát, amely a tengeri uralom újszerű dimenzióit – az Égei-tenger egészére kiterjedő hegemonia lehetőségét – alapozta meg, annak minden előnyével és ellentmondásával.

Athén Kr.e. 5. századi történetét vizsgálva jól tanulmányozhatók egy létrejövő tengeri hatalom jellegzetes karaktervonásai. Az athéni hegemonia problémáit vizsgálva könnyebben megértjük a középkori velencei és az újkori angol tengeri uralom sajátosságait. A kontinentális hatalom megszerzésére törekvő szárazföldi birodalmak és területi államok hódításai végigkísérték az ókor és a középkor diplomáciatörténetét, míg a tengeri hegemonia Anglia felemelkedésével csak az újkorban vált a nemzetközi rendszer egészét befolyásoló tényezővé. Athén és a középkori itáliai városállamok tengeri irányultsága inkább kivételt jelentett a kontinentális államokra jellemző geopolitikai törekvések között. A „kereskedő állam” és a „területi állam” ideáltípusait szembeállítva az athéni hatalmi célok első ízben mutattak rá az európai történelemben egy „kereskedő állam” sajátos motivációira. Bár Athén nem tekinthető minden szempontból „kereskedő államnak”, a kialakuló tengeri uralom karaktervonásai mégis vizsgálhatók Kr.e. 5.századi története során.

A Kr.e. 480-ban meginduló nagy perzsa támadás veresége után Athén és szövetségesei az Égei-tenger egész területén ellentámadást kezdeményeztek. A történészek sokat vitatták, hogyan lehet meghatározni a Xerxész inváziója utáni évtizedekben kiteljesedő athéni flottaakciók motivációit. A kis-ázsiai ión poliszok védelme, a zsákmányszerzés, a Fekete-tenger felé vezető gabonaszállító útvonalak birtoklása, valamint stratégiai szempontok egyaránt szerepet játszhattak a szempontok között. A Kr.e. 492-től Kr.e. 449–448-ig tartó perzsa háborúk alkalmat adtak az athéni tengeri uralom megszületésére, aminek újszerű lehetőségei jól megmutatkoztak ezekben az évtizedekben. Ehhez képest a Kr.e. 431–404 közötti peloponnészoszi háborúban már inkább az athéni tengeri hatalom korlátait követhetjük nyomon. A jelen tanulmányban a tengeri hegemonia kibontakozásának körülményeit vizsgáljuk.

A kis-ázsiai görög poliszok a Perzsa Birodalomban

Az archaikus korban (Kr.e. 8–6. század) a kis-ázsiai ión városok az ókori Hellász fontos kulturális központjai voltak. A kis-ázsiai városállamokban jöttek létre a görög filozófia kezdetei. A Kr.e. 7–6. században itt bizonyultak legerősebbnek a görög kulturális fejlődést megtermékenyítő közel-keleti hatások. Ezek az ión városok kezdeményező szerepet vállaltak a Fekete-tenger és a nyugati mediterrán világ gyarmatosításában. A kis-ázsiai Lüdia királyai által vert pénz hatékony csereeszközt jelentett az ión poliszok

kereskedelme számára. A kis-ázsiai városállamok fejlett társadalmi viszonyait jellemzi, hogy a Kr.e. 6. században az első türannoszok is megjelentek.³

Kroiszosz király uralkodása alatt (Kr. e. 560–546) a kis-ázsiai görögök többsége hosszú harcok után a szomszédos Lüid Birodalom uralma alá került. Egyedül a legnagyobb város, Milétoz tudta megőrizni függetlenségét. Amikor Kroiszosz a felemelkedő Perzsa ellenfeleinek oldalára állt, kis-ázsiai görög alattvalói is csatlakoztak seregeihez. Emiatt a lüdeket meghódító győztes perzsa uralkodó, Kürosz nem is tárgyalta a hódolatukat kifejezni szándékozó görögökkel. Mikor a lüdek később megkíséreltek fellázadni a perzsák ellen, az ión városok egy részének támogatását is maguk mögött tudhatták. A felkelést leverő perzsák a kis-ázsiai görög városok ellen is bosszúhadjáratot indítottak, feldúlták Priénét és Phókaiát. A legnagyobb kis-ázsiai jón város, Milétoz már korábban is jó kapcsolatokat ápolt a perzsákkal, így elkerülte a megtorlást és a Perzsa Birodalom hűbérese lett. A lázadás leverése utáni évtizedekben a perzsa közigazgatás fokozatosan megszilárdult a meghódított kis-ázsiai területeken. Dareiosz uralkodása alatt alakult ki a kis-ázsiai tartomány végleges területe, amelynek élén a Lüid Birodalom egykori fővárosában, Szardeiszben székelő helytartó állt.⁴

A kis-ázsiai poliszok felett gyakorolt perzsa uralom nem számolta fel a görögök belső autonómiáját. A perzsák tiszteletben tartották más népek vallási szokásait és a helyi elitek közreműködésével kormányoztak. Bár adófizetésre kötelezték a meghódított városállamokat, az ión városok nem lázadoztak ez ellen, mivel korábban a lüdeknek is fizettek adót. A perzsa uralkodók szívesen látták udvarukban a görög művészeket, orvosokat és zsoldosokat. Az ión városok élén nagyobbrészt a türannoszokat támogatták, bár egyes jelek szerint Dareiosz a demokrácia bevezetését is lehetségesnek tartotta. A perzsa uralkodók arra törekedtek, hogy bizalmi emberek kerüljenek a nagyobb kis-ázsiai poliszok élére, de a tengerparti görög városokban nem építettek ki saját közigazgatást. A szamoszi Héra templom elpusztítása a perzsák kegyetlenségének megrázó példáját nyújtotta a görögök számára, mégis inkább kivételnek lehetett tekinteni. A Perzsa Birodalom úthálózata és aranypénze (*dareikosz*) kedvező hatást gyakorolt a kis-ázsiai városállamok kereskedelmére. A perzsa uralom első évtizedeiben az ión városok elfogadhatónak tartották új uraikat.

A perzsák és az ión poliszok ellentétei

A kis-ázsiai görögök és a perzsák viszonya akkor kezdett megromlani, amikor Fönícia perzsa uralom alá kerülő városai vetélytársként jelentek meg. A föníciai kereskedővárosokkal szemben a kis-ázsiai poliszok háttérbe szorultak a Perzsa Birodalom kereskedelmi rendszerében. A föníciaiak számára a perzsa hódítás újszerű lehetőséget jelentett a görögökkel szemben. A Kr.e. 8–6. századi nagy görög gyarmatosítás eredményeként a hellén kereskedők a Földközi-tenger számos pontján meghátrálásra kényszerítették a korábban versenytárs nélküli föníciaiakat. A perzsa hódítással lehetőség nyílt arra, hogy a föníciaiak visszavágyjanak korábbi

³ A kis-ázsiai ión poliszokról: Hegyi (1981)

⁴ A perzsa birodalom kialakulásához: Olmstead (1960), Ghirshman (1985)

veszteségeikért. A föníciai városok a nagykirály hűséges alattvalói voltak, és bizonyos mértékig kisajátították a Perzsa Birodalom kereskedelmét. A görög–perzsa háborúk fontos előzményeként tarthatjuk számon, hogy a mediterrán térség két versengő kereskedőnépe közül a föníciaiak egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat a Közel-Kelet hegemon szárazföldi birodalmával, és megkísérelték meggyengíteni a sikeres és mozgékony görögöket. Kezdetben azt sem lehetett kizárni, hogy a kis-ázsiai görögök válnak a Perzsa Birodalom kedvezményezett kereskedő elitjévé, és politikai alávetettségükért jelentős kereskedelmi előnyökkel kárpótolják magukat. Ehelyett a hamarosan kibontakozó katonai konfliktusban a perzsa szárazföldi és a föníciai tengeri erővel szemben az ión városok nem voltak képesek sikeresen ellenállni. Csak az anyaország poliszainak beavatkozása tette lehetővé a kereskedelmi és haditengerészeti erőviszonyok megváltoztatását a görögök javára a kiszélesedő görög–perzsa háborúban.

További veszélyforrást jelentett, hogy a perzsák a Kr.e. 6. század utolsó évtizedeiben Egyiptomot és Ciprust is elfoglalták, így jelenlétük egyre közvetlenebbül érvényesült a Földközi-tenger keleti medencéjében. Amikor Kr.e. 513-ban Dareiosz a Hellészpontoszon átkelve hadjáratot indított a Fekete-tenger északi partvidékén élő nomád szkíta törzsek ellen, a görög anyaország poliszai joggal érezhették, hogy a perzsa harapófogó már nemcsak délről, hanem északról is szorongatja őket. Bár a nagykirály hadjárata sikertelen volt, a perzsák leigázták Trákiát az Égei-tenger északi partvidékén. Ezzel kezükbe kerültek a trák aranybányák és a tengerparti görög városok, valamint hódolatát fejezte ki a makedón uralkodó is.

Dareioszt a kis-ázsiai jón városok is támogatták hadjáratában. Jól mutatja a perzsákkal szemben erősödő félelmeket, hogy egyes szövetséges görögök komolyan fontolóra vették, hogy az európai szkíta hadjáratból hazatérő Dareiosz serege előtt szétrombolják a Dunán álló hidat, ezzel akadályozva meg a nagykirály seregének visszatérését Ázsiába. Ám Hérodotosz szerint a többi kis-ázsiai görög városállam türannosza – attól tartva, hogy a perzsák túlzott meggyengülése esetén elvesztik hatalmukat – nem fogadta el a javaslatot. Így Dareiosz hazatérhetett, és hadjárata sikereként könyvelhette el a Hellészpontosz vidékének meghódítását. A fekete-tengeri szorosok megszerzése Hellász élelmiszer-ellátása szempontjából fontos gabonaszállítási útvonalak feletti ellenőrzés megszerzését jelentette. A Kr.e. 6–5. század fordulóján a görögök mindinkább érezhették a Perzsa Birodalom fenyegető közelségét.⁵

A kis-ázsiai ión felkelés

Hisztiaiosz, Milétosz türannosza ellenezte leghatározottabban a dunai híd lerombolásának javaslatát. A gazdag kis-ázsiai polisz kiegyensúlyozott kapcsolatot ápol

---

⁵ A kibontakozó görög-perzsa konfliktushoz – a görög történeti hagyomány, legfőképpen Hérodotosz Kr.e. 5. századi műve mellett – jelentősebb összefoglalók és monográfiák: Hignett (1963), Burn (1962), Green (1996). Az események bemutatása során a történészek nagy többségével együtt főleg a hérodotoszi hagyományból indulunk ki.

a perzsákkal. Hisztiaioszt a hatalomban veje, Arisztagorasz követte, aki megkísérelt önállóbb külpolitikát folytatni. Amikor a közeli Naxosz szigetén demokratikus fordulat következett be, több arisztokrata család menekült Milétoszba. Arisztagorasz segíteni akarta őket hatalmuk visszaállításában, amihez a szardeiszi perzsa helytartó beleegyezését is kérte. Körültekintő magatartása ellenére az események furcsa fordulatot vettek. A perzsa helytartó javaslatára Dareiosz hatalmas flottát küldött Naxosz ellen, amivel hódító hadjárattá változtatta a görög poliszok belviszályaként induló háborút.

Úgy tűnik, a perzsa nagykirály tovább akarta növelni befolyását az Égei-tenger térségében. Naxosz több hónapi ostroma azonban a perzsa túlerő ellenére sikertelen volt, és Dareiosz haragja elsősorban az ötlet kezdeményezője ellen irányult. Arisztagorasz fenyegetett helyzetéből népszerű intézkedésekkel akart szabadulni. Lemondott a türanniszról, bevezette a népuralmat és függetlenségük helyreállítására szólította fel a milétosziakat. A perzsák elleni felkelés több városra is kiterjedt. A kis-ázsiai görögök tisztában voltak azzal, hogy az anyaország poliszainak támogatása nélkül nem nyerhetik meg a küzdelmet. Ezért követeket küldtek Hellászba, de több városállam is elutasította kérésüket. Végül csak Athén és Eretria nyújtott segítséget, az előbbi 20, az utóbbi 5 hajóval. Döntésükben az iónok közötti szolidaritás kifejezésén túl az is szerepet játszott, hogy a perzsák trákiai és hellészpontoszi jelenléte mindkét polisz kereskedelmi érdekei számára különös veszélyt jelentett.

A felkelők kezdetben sikereket értek el. Benyomultak a kis-ázsiai perzsa tartomány területeire és elfoglalták Szardeiszt, a helytartó székhelyét. A perzsa ellentámadás nem sokáig váratott magára. A görögöket belső viták gyengítették, nem használták ki kezdeti sikereiket, ami lehetőséget adott a perzsáknak kis-ázsiai erőik összevonására. A tengerparti Epheszosz közelében a görög felkelők hadereje vereséget szenvedett. A háború ennek ellenére továbbterjedt más partvidéki városokra és Ciprusra is.

A perzsák a birodalom belső területeiről komoly erősítéseket vonultattak fel, és fő céljuk Milétosz elfoglalása volt. A kis-ázsiai ión lázadók flottája biztosítani akarta a város tenger felőli ellátását. Az események alakulása szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy föníciai és egyiptomi hajókból álló perzsa flotta érkezett az Égei-tengerre. A perzsa vezérek leverték a ciprusi lázadókat, és a görögök nagy megdöbbenésére lerombolták Aphrodité paphoszi szentélyét. Kr.e. 494-ben Ladé szigeténél a 600 hajóból álló perzsa-föníciai hadiflotta vereséget mért a kisebb számú és szervezetlen kis-ázsiai görög hajóhadra. A perzsák bevették Milétoszt és a többi kis-ázsiai ión várost, a lakosság tekintélyes részét a birodalom belső területeire deportálták. A sikereket kihasználva Dareiosz hajóhada néhány görög szigetet is – Khiosz, Leszbosz és Tenedosz – elfoglalt. A perzsa uralkodó az ión lázadás leverése után már az anyaország poliszainak megtámadására készülődött. A kis-ázsiai városállamok soha nem voltak képesek kiheverni a perzsa megtorlást. Fejlett kézműiparuk és kereskedelmük ugyan újraéledt, de a görögösgen belüli kulturális vezető szerepet végleg elveszítették. Másfél évtized múlva, a nagy athéni támadó hadműveletek kezdetekor csatlakoztak a perzsáellenes déloszi szövetséghez.

Dareiosz első hadjárata Kr.e. 492-ben

Az ión lázadás leverése után elsősorban Athénnek és Eretriának volt félnivalója a perzsáktól a felkelőknek nyújtott katonai segítség miatt. „Uram, ne feledkezz meg az athéniokról!” – figyelmeztette állítólag Dareioszt étkezéseinél egy rabszolga. Az anyaországi poliszok félelme nem volt alaptalan. A Hellász elleni perzsa támadás előkészületei már egy évvel az ión felkelés leverése után elkezdődtek. Kr.e. 492-ben Dareiosz vejét, Mardonioszt ötszáz hajóból álló flottával küldte a görögök ellen. A fiatal hadvezér kihasználta az előző évtizedek perzsa hódításainak eredményeit. Hajóhadával a Márvány-tenger és a Hellészpontosz felől közeledett Görögországhoz, így hadműveleteit az előző évtizedekben megszerzett trákiai és kis-ázsiai támaszpontok is segítették. Mardoniosz flottája azonban a Khalkidiké félszigetnél rettenetes viharba került, 300 hajóját és 20 000 emberét elvesztette. A nagy veszteségek miatt a perzsák nem folytatták tovább a hadjáratot.

Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Achaemenid_coin_daric_420BC_front.jpg

Dareiosz második hadjárata Kr.e. 490-ben

A hajóhadát ért szerencsétlenség ellenére Dareiosz nem adta fel hódító elképzeléseit. Kr.e. 491-ben követei végigjárták a görög városállamokat, perzsa szokás szerint „földet és vizet” kérve azoktól, akik vállalják, hogy a nagykirály „barátai” lesznek. A kérés teljesítése a behódolással volt egyenértékű. A görög poliszok egy része hajlott a perzsákkal való megegyezésre. Bár az ión lázadás leverésekor Dareiosz keményen lépett fel a kis-ázsiai városállamokkal szemben, a perzsák mégis nagyrészt tiszteletben tartották a meghódított népek szokásait. Több görög városállamban a meghódolás vagy ellenállás dilemmája úgy merült fel, hogy felesleges megharagítani a perzsa nagyhatalmat, ha megelégszik a közvetett alávetés valamilyen szimbolikus formájával.

A gyakran civakodó görög poliszok egyébként is inkább egymással, mint a külső veszéllyel voltak elfoglalva. Az Athénnel vetélkedő Aiginában, az arisztokrata Thesszáliában és a boiótiai városok többségében a követek útját siker koronázta. A hagyomány szerint azonban Athénben a feldühödött tömeg egy gödörbe, Spártában pedig egy kútba vetette a követeket. Tehát a perzsák képesek voltak megbontani a görög poliszok egységét. A két legerősebb polisz, Athén és Spárta elszántsága viszont már a görög–perzsa háborúk kezdetén megmutatkozott.

A perzsa támadás az ión felkelésben részt vevő Eretria és Athén ellen irányult. A perzsa expedíciós erők Datisz és Artaphernész irányításával a kis-ázsiai Kilikiában gyülekeztek. Dareiosz hadvezérei, úgy tűnik, tanultak a két évvel korábbi kudarcból. A perzsa flotta a veszélyes trákiai partokat elkerülve az égei-tengeri Kükládok szigeteinek érintésével hajózott Hellász felé. Hérodotosz szerint a flotta mintegy százezer katonát szállított. A görög történetíró bizonyára túloz, modern becslések szerint legfeljebb néhány tízezer katonáról lehetett szó. A hadihajókon nagy számban tartózkodtak elitcsapatok is. Erre az utal, hogy a flotta hajóinak egy részét a perzsa lovassághoz tartozó lovak szállítása kötötte le. A perzsa csapatokkal Görögország felé hajózott Peiszisztratosz fia, Hippiasz, elűzött athéni türannosz, aki élvezte a nagykirály bizalmát. Győzelmük esetén a perzsák valószínűleg hatalomhoz segítették volna Hippiaszt, ez pedig a fiatal athéni demokrácia bukásához vezetett volna. Az elűzött türannosz híveinek erős tábora alakult ki Athénben, akik a perzsákkal való kiegyezést szorgalmazták.

A perzsák először elfoglalták a Kükládok néhány kisebb szigetét, majd Eretria megbüntetésére partra szálltak Euboia szigetén. Eretria városának ostroma hét napig tartott. A perzsák elfoglalták és lerombolták a várost. Ezután továbbhajóztak Attika felé. A terepet ismerő Hippiasz tanácsára nem Athén közelében szálltak partra, hanem az Attikai-félsziget keleti részén lévő tágas marathóni síkságon. A tengerparti síkság alkalmas volt a perzsa lovasság fölényének érvényesítéséhez. E vidékhez közel éltek Hippiasz nemzetségének tagjai és feltételezhető politikai támogatói.

A perzsák partraszállása félelmet és pánikot váltott ki Athénben. Az athéniak szemmel láthatóan nem készültek fel a perzsa támadásra. A város vezetői úgy gondolták, számíthatnak a perzsákkal szembeni meghódolást határozottan elutasító másik görög állam, Spárta támogatására. Az athéniak követséget menesztettek a Peloponnészoszra. A spártaiak megígérték, hogy beavatkoznak Athén védelmében, de kifejezésre juttatták, hogy a Karneia-ünneppel kapcsolatos vallási előírások miatt csapataik nem indulhatnak azonnal. Az athénieknek így maguknak kellett vállalniuk a küzdelmet. Szerencséjükre a tíz athéni katonai vezető – sztratégosz – között volt legalább egy, aki bőséges harci tapasztalatokkal rendelkezett: az athéni Philaida nemzetségből származó Miltiadész, aki jól ismerte a perzsák harcmódorát.⁶

---

⁶ Az antik hagyomány két Miltiadészt ismer. Az idősebb Miltiadész Peiszisztratosz athéni türannosz (Kr.e. 560–527) idején alapított gyarmatot a trák Kherszonészoszon. Az ifjabb Miltiadész valószínűleg ennek az unokaöccse volt, aki a történetírói hagyomány szerint Dareiosz szkíta hadjárata során (Kr.e. 513) a perzsa nagykirály szolgálatában állt, és leginkább támogatta a dunai híd szétrombolására vonatkozó javaslatot.

A marathóni csata

Az athéni hadsereg Kallimakhosz arkhón polemarkhosz – tiszteletbeli katonai főparancsnok – és a tíz sztratégosz irányításával megindult Marathón felé. Az athéniak úgy táboroztak le, hogy képesek voltak elzárni a városuk felé vezető utakat. Az athéni hadsereg mintegy 10 000 hoplitából állt, és ehhez csatlakozott még 1000 plataiai nehézfegyverzetű gyalogos. A boiótiai Plataiai volt az egyetlen város, amely csapatokat küldött Athén megsegítésére. A marathóni síkon Miltiadész megpróbálta rábeszélni az óvatos sztratégoszi testületet, hogy vállalják az ütközetet. Hérodotosz szerint a sztratégoszok egyik fele a perzsa túlerőtől tartva ellenezte, másik fele támogatta az ütközetet. Miltiadész rábeszélésére Kallimakhosz végül a harc mellett foglalt állást, ami aztán eldöntötte a vitát. Az athéni hadsereg több napon át mégsem kezdett támadó hadműveletekbe, mert a sztratégoszok naponta váltották egymást a vezéri poszton, és egyikük sem merte kezdeményezni a küzdelmet.

Forrás:

http://www.google.hu/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/Miltiades.jpg&imgrefurl=http://hu.wikipedia.org/wiki/Miltiad%25C3%25A9sz&h=217&w=185&sz=29&tbnid=PSqgRxyL_QZ94M:&tbnh=87&tbnw=74&zoom=1&usq=_cJoywIqz3276Xe5_R3faO2iSBhk=&docid=Dr7hKYAmJgFlsM&sa=X&ei=Sub5T4zYCYan4gSb1dTIBg&ved=0CGAQ9QEwAw&dur=219

A nyolcadik napon Miltiadészre került sor, aki már hajnalban kialakította a görög hadrendet. A jobbszárnyat Kallimakhosz irányította, a balszárnyon a plataiaiak foglaltak állást. Miltiadész a derékhadból csapatokat csoportosított át a szárnyakra, mert tudta, hogy a perzsák legjobb egységeiket középen helyezik el. A szárnyak megerősítésével az athéni vezér a perzsák számára veszélyes átkaroló hadműveletet készített elő. Pirkadatkor a görög nehézfegyverzetű gyalogság sorfalat futólépésben közelítette meg a körülbelül egy kilométerre lévő perzsa tábor. A testgyakorlásban edzett hopliták nem fáradtak ki a roham következtében, és rögtön közelharcot kezdeményeztek az ellenséggel. A meglepetésszerű támadás miatt a perzsák nem tudták használni két erősségüket, a mozgékony lovasságot és a pusztító erejű nyílzáport. Hiába volt a perzsáknak esélye arra, hogy a marathóni síkság kedvező terepviszonyai közepette a hoplitákkal szemben fölénybe kerüljenek, Miltiadész csapatainak rohama olyan

közelharcra kényszerítette őket, amelyben a görögök jobb fegyverzete és fizikai kondíciója érvényesült. Az ütközet elején a perzsa derékhad ugyan képes volt előrenyomulni, de a szárnyakon a görögök bizonyultak erősebbnek. A hopliták sikerrel hajtották végre a tervezett átkaroló hadműveletet, zavart és fejetlenséget okozva a hátráló perzsák soraiban, akik végül a hajók felé menekültek. A küzdelem végén a győztes athéniak néhány perzsa hajót is felgyújtottak. A csatatéren 6400 perzsa és 192 athéni katona holtteste maradt. Miltiadész a híres futót, Pheidippidészt küldte Athénbe a győzelem hírével, akinek emlékét a maratoni futás napjainkban is őrzi.

A perzsák jelentős veszteségeket szenvedtek, de hadseregük nem semmisült meg. Még így is elég erősnek érezték magukat egy újabb partraszálló hadművelethez, ezért a Szunion-hegyfokot megkerülve hajóhaduk Attika nyugati partjain, Athén közelében tűnt fel. Miltiadész azonban számolt ezzel az eshetőséggel, és a kivívott győzelem után erőltetett menetben vonult át az Attikai-félszigeten városa védelmére. Amikor a perzsák észlelték, hogy az athéni hadsereg már felkészülten várja őket, megváltoztatták szándékukat. Nem volt kedvük egy újabb kétes kimenetelű ütközetet kockáztatni, úgyhogy vitorlát bontottak és elindultak hazafelé. Hippiaszt, akinek a marathóni kudarc után le kellett számolnia azzal a gondolattal, hogy Athén uraként visszatérhet szülőföldjére, még a tengeren érte a halál. Az athéniak 192 elesett bajtársukat közös sírban helyezték el a csatamezőn. Nem sokkal később – vallási előírásaik most már lehetővé tették az indulást – megérkezett a spártai segítség. 2000 spártai katona vonult Athén védelmére. A spártaiak sajnálattal vették tudomásul, hogy lekésték az ütközetet. Megszemlélték a marathóni csatamezőt, és kifejezték az athéniak győzelme felett érzett örömeiket, majd hazaindultak.

A népuralom megerősödése Athénben

A perzsa veszély elhárulása után kiéleződtek a belpolitikai harcok Athénben. A Kleiszthenész reformjai (Kr.e. 508) által megteremtett demokratikus intézmények még csak néhány évtizedes múlttal rendelkeztek. A népuralom megszilárdulása mégis vitán felül álló ténynek tűnt. Hippiasz halála után már nem a demokrácia megőrzése, hanem további kiteljesítése került a politikai küzdelmek középpontjába. Az athéni nép éberem figyelt azokra a politikusokra, akikről azt feltételezte, hogy egyeduralomra törnek. Ekkortól vált a politikai csatározások jellegzetes fegyverévé az *osztrakizmosz*, a cserépszavazás intézménye, amit eredetileg a türannisz elkerülésére vezettek be, és most a politikai ellenfelekkel való leszámolás eszközévé alakult.⁷ A perzsa veszély a nyolcvanas évek egészére rányomta a bélyegét. Az athéni vezetők többsége tisztában volt azzal, hogy a háború a marathóni győzelemmel nem fejeződött be. Érthető, hogy Athén védelmi képességeinek gyarapítása vált a belpolitikai viták egyik legfontosabb kérdésévé.

---

⁷ A cserépszavazás a demokráciára veszélyes egyén száműzetésével járt. Az athéni polgárok az eljárás során egy cserépdarabra írták fel a veszélyesnek ítélt politikus nevét. A régészek számos *osztrakizmoszra* utaló cserépdarabot tártak fel a klasszikus kori Athénben.

A marathóni győzelem után nem sokkal Miltiadész sorsa furcsa fordulatot vett. A tehetséges hadvezér 70 hajót és hadsereget kért a népgyűléstől, hogy a Kükládok szigeteit visszafoglalja a perzsáktól. Miltiadész tekintélye a perzsák legyőzése után a tetőpontján volt, így a népgyűlés könnyen teljesítette kérését. Kezdeti hadműveletek után az athéni flotta felvonult a perzsákkal összejátszó Parosz szigetének megbüntetésére. Az athéniak Miltiadész vezetésével körüzárták, majd megostromolták a várost és rendkívül magas hadisarcot követeltek. Parosz ostroma végül sikertelenül zárult, amit Miltiadész politikai ellenfelei otthon jól kihasználtak. Azzal vádolták meg, hogy félrevezette az athéni népet, hiszen serege eredetileg a perzsák ellen indult. Barátai és támogatói igyekeztek megvédeni, de csak annyit értek el, hogy a nép szavazata alapján halálbüntetés helyett óriási pénzbírsággal – ötven talentummal, mert ennyibe kerültek a felszerelt hajók – sújtották. Miltiadész hazatért és a börtönben nemsokára belehalt a paroszi ostrom során szerzett sérüléseibe. A büntetést nem tudta kifizetni, később fia, Kimón rendezte apja tartozását.

Miltiadész megítélése az utókor számára sem volt egyértelmű. Egyesek úgy vélték, hogy bukásával Athén egy új türannosz lehetőségétől szabadult meg, míg mások a demokrácia védelmében szerzett érdemeit emelték ki. Kétségtelen, hogy az athéni vezér ellentmondásos életpályát írt le. Dareiosz szkíta hadjárata során (Kr.e. 513) a perzsa uralkodó seregében szolgált. Marathónnál a demokrácia védelmében Dareiosz és Hippiasz ellen harcolt. Kalandos élete során a perzsák szolgálatában is állt, és egy ideig türannoszként uralkodott Lemnoszon és Imbroszon. Az athéni demokrácia történetében Miltiadész volt az első jelentős politikai személyiség, aki komoly érdemei ellenére megalázó körülmények között, méltánytalanul fejezte be életét. Annak fényében, hogy az elkövetkező század során még számos hasonló esettel találkozhatunk, emberi és politikai sorsa legalábbis elgondolkodtató.

A háborúk következtében megnövekedett a sztratégoszok szerepe. A tíz sztratégosz továbbra is a legmagasabb vagyoni osztályból került ki, és szerepük nagyrészt katonai feladatok teljesítésére korlátozódott. A demokratikus berendezkedést megelőző politikai viszonyok fontos alapját képező *Areioszpagosz* – az arkhóni tiszteet betöltött tisztviselőkből álló tanács – a nyolcvanas években elvesztette jelentőségét, hiszen a reformok nyomán az első két vagyoni osztályból sorsolás útján bárki betölthette az arkhóni tisztséget. A sztratégoszok megválasztását továbbra sem lehetett sorsolás útján intézni, mert a hadsereg irányítása bizonyos katonai képességeket igényelt. A választott arkhón polemarkhosz viszont végleg elvesztette súlyát a sztratégoszi testülettel szemben. Ezek a változások is hozzájárultak ahhoz, hogy az *Areioszpagosz* helyett mindinkább a népgyűlés vált az athéni belpolitikai élet legfontosabb színterévé.

Athén tengeri hatalommá válik

A marathóni csata utáni évtizedben a perzsák várható újabb támadására való felkészülés vált az athéni belpolitikai élet legfontosabb kérdésévé. A heves viták során két markánsan eltérő álláspont fogalmazódott meg. Az egyik vélemény Athén szárazföldi erejének növelése mellett érvelt. A másik nézet szerint Athénnek inkább

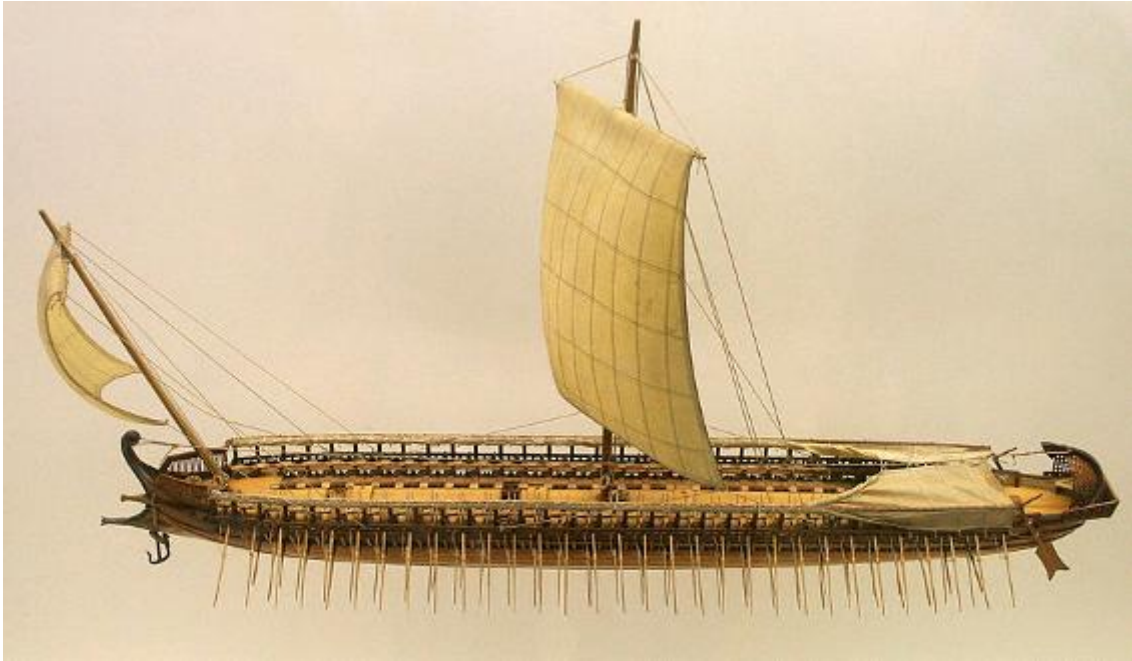

hadiflottáját kellene fejlesztenie. Az előbbi álláspontot Ariszteidész, az utóbbit Themisztoklész képviselte. A nemes gondolkodású Ariszteidész, úgy tűnik, jó viszonyban volt a legtekintélyesebb athéni nemzetségekkel. Közeli kapcsolat fűzte a befolyásos Alkmaionidákhoz és szerepet játszott Miltiadész megbuktatásában. Themisztoklész családja nem rendelkezett hasonló tekintéllyel – annak ellenére, hogy nemzetségét, a Lükomidákat az első vagyoni osztályba sorolták –, és nem tartozott a várost irányító legnagyobb tekintélyű csoportok körébe. Állítólag Themisztoklész nem hagyta nyugodni Miltiadész Marathónnál kivívott dicsősége. A becsvágyó politikus úgy vélte, hogy Athént csak egy erős flotta teheti igazi hatalommá, és egy újabb perzsa háború esetén egyedül a hajóhad mentheti meg a várost. Themisztoklész flottaépítési programjában a perzsa veszély leküzdése, illetve Athén jövőbeli tengeri hegemoniája szorosan összekapcsolódott. Mivel az események később Themisztoklész elképzeléseit igazolták, hajlamosak vagyunk, hogy véleményét zseniálisan újszerű elgondolásként értelmezzük.⁸

A két vezető politikus körül kialakuló hatalmi csoportosulások között egyre élesebb vita bontakozott ki. Ariszteidész oldalán álltak a régi arisztokrata családok és a paraszti rétegek, akik földjeik biztonságát az erősebb szárazföldi haderőtől remélték. Themisztoklész a hajókon szolgáló földnélküli szegény rétegek támogatták. A kereskedők számára az athéni tengeri hatalom új piacok kiépülésével, a szegényebb társadalmi csoportok számára a hajóhad és a kereskedelmi flotta szerepének növekedése új munkalehetőségekkel járt. A „tengeri” és a „szárazföldi” párt közötti összezapás Themisztoklész győzelmével végződött, akinek sikerült osztrakiszmoszal eltávolítania a politikai életből Ariszteidészt. Themisztoklész meggyőzte a népgyűlést, hogy a laurioni ezütbányák jövedelmét ne osszák fel a polgárok között, hanem fordítsák hadihajók építésére. Szerencsére éppen ekkor tártak fel egy ezüstben különösen gazdag eret Laurionban. Athén ebből a forrásból száz hadihajót, később más anyagi forrásokból még százat épített. Az új háromevezősoros hajók (*triérész*) fordulékonyasága és gyorsasága felülmúlta a korábbi hajótípusokét. A flottaépítési program eredményeként Athén néhány év leforgása alatt a görög világ legnagyobb tengeri hatalma lett. Az elkövetkező háborúban a többi polisz együttesen volt képes annyi hadihajót kiállítani, mint Athén. A tengeri erő fontossága néhány év leforgása alatt fényesen igazolódott.

---

⁸ A Kr.e. 5. századi Athén politikai szereplőihöz Plutarkhosz görög és római államférfiak életútját párhuzamba állító életrajzai értékes beszámolókat nyújtanak. Ariszteidész, Themisztoklész, Kimón és Periklész egyaránt megjelennek a császárkori görög szerző jellemrajzaiban. Plutarkhosz művének történeti forrásértéke meglehetősen csekély, ábrázolása inkább irodalmi, illetve morális tanulságokkal szolgál. Az európai utókor iskolai műveltsége számára mégis az egyik legnépszerűbb olvasmány volt, amely számos anekdotát őrzött meg és tett ismertté a tárgyalt személyek kapcsán. Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* magyar fordítása: Plutarkhosz (1978). Értékes életrajzi és egyéb utalások találhatóak még Diodórosznál és Cornelius Neposnál.

Forrás: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Model_of_a_greek_trieme.jpg

Xerxész hadjáratának előkészületei

Dareiosz király Kr.e. 485-ben meghalt. Fia és utóda, Xerxész trónra lépése után néhány évvel újabb hadjáratra készülődött a görögök ellen. A fiatal uralkodó Hellász leigázására a Perzsa Birodalom valamennyi erőforrását igénybe vette.⁹ Kr.e. 483 óta folytak az előkészületek Kis-Ázsiában, ahol a szárazföldi haderők gyülekeztek. A föníciai városok hatalmas flotta megszervezésére kaptak parancsot az uralkodótól. A tervezett hadjárat méretei felülmúlták a korábbi hadműveletekben mozgósított erők nagyságát. Hérodotosz szerint a perzsa haderő mintegy 1,7 millió harcosból és 1207 hadihajóból állt. A görög történetíró mesébe illő számadata nyilvánvaló túlzásnak tűnik, valójában néhány százezer katonáról lehetett szó. A perzsa túlerő azonban még így is sokszorosán felülmúlta a görög seregek létszámát. Állítólag maga Xerxész is csak úgy volt képes megbecsülni katonái számát, hogy tízezer katona befogadására alkalmas kör alakú sáncot építtetett, amit egyre újabb csapatokkal töltött meg.

Dareiosz tíz évvel korábban támadó perzsa seregéhez képest most hatalmas szárazföldi hadsereg indult a görögök ellen. Ilyen nagy katonai erőt már nem lehetett hadihajókkal szállítani, ezért a perzsák hajóhíd építésére kényszerültek a Hellészpontosznál. A támadás iránya megegyezett a Kr.e. 492-es évben előrenyomuló perzsa hajóhad hadműveleti terveivel. Most lehetett igazán felmérni a fekete-tengeri szorosok stratégiai jelentőségét Hellász védelme szempontjából. Dareiosz korábbi európai hódításai lehetővé tették, hogy a perzsa szárazföldi erők az Égei-tenger északi partvidékén létrejött befolyási övezetre támaszkodva vonuljanak fel. Az óriási előkészületeket jelzi, hogy a perzsák Khalkidikénél Athosz félszigetének keskeny földnyelvét is átvágták, hogy a flottának ne kelljen újból a viharos – Kr.e. 492-es

⁹ Xerxész háborújához: Hignett (1963)

hadjárat során gyászos következményekkel járó – hegyfokot megkerülnie. A hadjárat kezdetekor a hellészpontoszi hajóhíd megépítése – ahová a flotta több száz hajóját is beépítették – nem bizonyult egyszerű feladatnak. A hidat egy váratlan vihar szétzúzta, ezért ismét fel kellett építeni. Xerxész megkorbácsoltatta az engedetlen tengert, majd csapatai állítólag egy héten keresztül vonultak át Ázsiából Európába.

Az iszthmoszi szövetség

A görögök számára a perzsák előkészületei ijesztőnek és félelmetesnek tűntek. Xerxész a hadművelet megindítása előtt követeket küldött a görög poliszokba, hogy rábeszélje őket a szövetségekötésre és a behódolásra. A perzsabarát thesszáliai arisztokraták és az athéniakkal rossz viszonyban lévő boiótiai városok eleget tettek a nagykirály kérésének. A spártaiakkal ellenséges argosziak is semlegességet ígértek Xerxésznek. A perzsák képesek voltak a görögök egységét megbontani, de a legjelentősebb városállamok az ellenállás mellett kötelezték el magukat. A korinthuszi kongresszuson találkoztak a görög városok képviselői, hogy megvitassák a perzsák elleni hadműveleteket. A perzsaellenes szövetség (*szümmakhia*) tanácsa általában a Korinthoszhoz közeli Iszthmoszon tartotta üléseit, ezért iszthmoszi szövetségnek is szokták nevezni. Katonai erejük miatt a spártaiak kerültek a szövetség élére. A szövetségi gyűlés döntése alapján ők kapták meg az egyesített szárazföldi hadsereg és flotta főparancsnoki tisztét is. A mintegy 40-50 000 főből álló görög sereg főerejét a Spárta által irányított peloponnészoszi szövetség hadereje adta. A hadiflotta esetében másként állt a helyzet. A körülbelül 400 hajóból álló görög hajóhad mintegy felét az athéniak alkották. Mégis Eurübiadész spártai admirális irányította a szövetséges flottát.

A görög szövetségesek az iszthmoszi gyűlésen kevés dologról tudtak megállapodni. A vitapontok között szerepelt, hogy „Aigina és Megara nem akarták athéni vezetésre bízni hajóikat, Mükéné és Tirünsz... a gyalogságukat nem akarták alárendelni Spártának, a szürakuszai Gelón pedig mindenáron fővezér akart lenni: vagy a hajóhadé, vagy pedig a szárazföldi seregé. Azzal kapcsolatban, hol és hogyan szálljanak szembe a perzsákkal, további nézeteltérések támadtak. A peloponnészoszi államok többsége azt javasolta, hogy torlaszolja el az Iszthmoszt és ott védekezzenek, ezzel viszont nem értettek egyet sem a közép-görögországi államok, sem pedig Athén: hiszen így védtelenül álltak volna a perzsákkal szemben. Más államok azt a nézetet vallották, hogy legjobb lenne azonnal támadni és harcra kényszeríteni Xerxészt a thesszáliai Tempé völgyében, bár ott nem támaszkodhatnának szövetségesekre. Végül úgy döntöttek, hogy a gyalogságot a Thermopülai („Égő kapu”) szoros mellett összpontosítják – ez a szoros zárta el ugyanis a Közép-Görögország felé vezető utat –, a hajóhadat pedig Euboiá északi partvidékén, az Artemiszion-foknál helyezik el: erre kellett a perzsa tengeri erőknél Thermopülai felé elhajózniuk.”¹⁰

A spártai stratégia meglehetősen egyoldalú és szűk látókörű volt. A spártai hadvezetés elsősorban a Peloponnészoszi-félszigetet Görögország többi részétől elválasztó Iszthmosz védelmére koncentrálna erőfeszítéseit, mert úgy vélte, így tudja megvédeni a

---

¹⁰ Zamarovsky (1980): p. 171.

peloponnészoszi szövetség területét. Kétségtelen, hogy az Iszthmosz-földszoroson felépített erődítmények jó védekezési lehetőséget jelentettek a szövetséges görög seregek számára, de a spártai taktika nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a perzsa-föníciai flotta bármikor csapatokat tehet partra az iszthmoszi erődítmények mögött a Peloponnészoszi-félszigeten. A spártai taktika addig lehetett sikeres, amíg a görög flotta képes megakadályozni a partraszállási kísérleteket. A spártaiak nem ismerték fel, hogy ezt a háborút hagyományos szárazföldi ütközetekben nem lehet megnyerni, sőt a Peloponnészosz védelmére vonatkozó terveik sikerét is egyedül a görög flotta biztosíthatja. Arra végképp nem gondoltak, hogy a hadiflotta válhat a stratégiai kezdeményezés háborút eldöntő eszközévé. Ehhez a következtetéshez Themisztoklész merész gondolkodásmódjára volt szükség.

A görög szövetséges csapatok Thermopülai-szoroshoz való irányítása kompromisszumként is felfogható. A spártai hadvezetés valószínűleg nem akarta kockára tenni Peloponnészoszon kívüli szövetségesei bizalmát. Ezért az iszthmoszi szövetség teljes haderejéből több ezer katonát küldtek északra a Thermopülai-szoros védelmére, de továbbra sem tettek le arról, hogy Iszthmoszt megerősítsék. Fel voltak készülve arra is, hogy szükség esetén ide összpontosítják a görög szövetséges erők zömét. A hadiflotta egészét a közeli Artemiszion-fokhoz irányították, hogy a tenger felől fedezzék a Thermopülai védelmére készülő szárazföldi csapatokat.

A thermopülai csata

Xerxész csapatai az északi Trákia felől a tengerparton közeledtek. A szárazföldi erőket a flotta egységei kísérték. A görögök arra törekedtek, hogy a jól védhető hegyszorosban állítsák meg a perzsa túlerőt. Amikor a perzsa nagykirály tudomást szerzett a görögök csekély létszámáról, gyorsan el akarta söpörni az ellenséget. Leónidasz spártai király vezetésével azonban a görögök hősiességgel küzdöttek és visszaverték a perzsákat. Később Xerxész elveszítette türelmét és bevetette a „halhatatlanoknak” nevezett elitcsapatokat is, de az sem járt eredménnyel. A hagyomány szerint végül egy Ephialtész nevű áruló vezette a hegyi ösvényeken a görögök hátába az ellenséget. Leónidasz király látva, hogy bekerítik, hazaküldte a szövetségeseiket, és csak 300 spártai katonájával maradt hátra a hegyszorosban. A végső harcban mindnyájan életüket veszítették, de Xerxész is mintegy 20 000 katonával fizetett a Közép-Görögországba vezető út megnyitásáért.

A szárazföldi csatával egy időben a görög és a perzsa flotta egységei is összecsaptak az Artemiszion-foknál. A becslések szerint a görögök több tucat hajót vesztek, de az ellenség jóval több hajóját süllyesztették el. A tengeri ütközetben már megmutatkozott a görög hajók jobb felépítése és manőverező képessége. Ennek ellenére Thermopülai elvesztése után a görög flotta visszavonult déli irányba. A hajóhad Iszthmosz védelmére akart vonulni, de Themisztoklész kérésére lehorgonyzott az Athénnel szemben fekvő Szalamisz szigeténél.

A szalamiszi csata

A thermopülai győzelem után a perzsa haderő elárasztotta Közép-Görögországot, és a nagykirály csapatai hamarosan Attika területére értek. „Nem létezett erő, amely Athént megvédeni volna. A városnak nem voltak erődjei, mivel a biztonság évszázadaiban – amikor csupán néhány helyi jellegű háború zavarta nyugalmukat – az európai görögök leszoktak a várfalépítésről, csupán az Akropoliszon álltak a »pelaszg fal« maradványai, amelyeket a Peiszisztraidák facölöpökkel erősítettek meg. A szövetséges seregek a Peloponnészoszra húzódtak, az ottani görögök egyszerűen »leírták« Athént, és gyors iramban várfalakat kezdtek építeni az Iszthmoszon, hogy ott új Thermopülait készítsenek a perzsáknak.”¹¹

A reménytelen helyzetben Themisztoklész keresztülvitte a város kiürítését. A gyerekeket és a nőket a közeli Szalamisz szigetére vitték. A férfiak a hadseregben vagy a hadihajókon teljesítettek szolgálatot. Azok az öregek, akik még képesek voltak fegyvert ragadni, az Akropoliszon maradtak. A város elhagyása érzelmileg nehéz döntésnek bizonyult, de Themisztoklész azzal érvelt, hogy csak így tudják megvédeni a lakosságot a perzsáktól. A nagykirály serege lemészárolta az Akropolisz védőit, majd felgyújtotta és kifosztotta Athént.

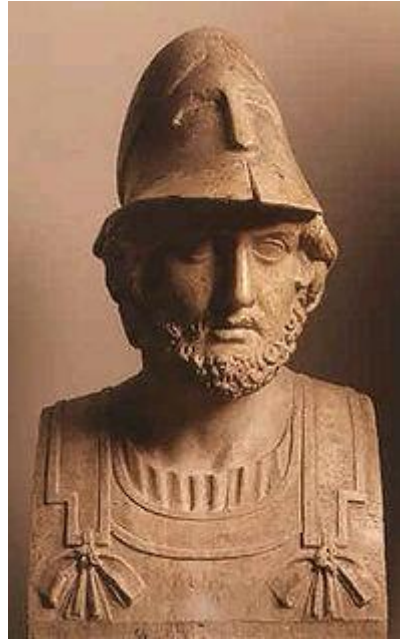
Eurübiadész spártai admirális továbbra is azt az álláspontot képviselte, hogy az egyesített flottának vissza kell húzódnia Iszthmosz védelmére. Az athéniak számára ez azt jelentette, hogy a Szalamiszra menekült családokat kiszolgáltatják a szigeten partra szálló perzsa csapatoknak. Athén feldúlása után Xerxész Szalamisz felé irányította a perzsa hajóhadat. A görög flotta haditanácsában Themisztoklész kifejezésre juttatta, hogy amennyiben a hajóhad nem részesíti védelemben Szalamisz szigetét, az athéniak kiválnak a szövetségből és családjaikkal együtt a Földközi-tenger nyugati medencéjében alapítanak új hazát maguknak. Themisztoklész valószínűleg megvesztegette és saját oldalára állította Eurübiadészt, így a haditanács egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Mégis az athéni politikus bizonyára nem érezte eléggé elkötelezettnek szövetségeseit, ezért olyan helyzetet akart teremteni, ami elkerülhetetlenné teszi az ütközetet. Egyedül a győztes tengeri csata menthette meg a szigetre költöztetett athéni családok életét. Themisztoklész már korábban is abban bízott, hogy Athén hatalmának alapját a flotta teremtheti meg. Az elkerülhetetlenné váló tengeri ütközet egyben a háború megfordításának lehetőségévé is vált.

Themisztoklész a nagykirály barátjának színelve magát, arról értesítette Xerxészt, hogy a görög flotta Szalamisz szigete és az attikai partvidék közötti szűk öbölbe húzódott vissza. A nagykirály bízott a perzsa–föníciai flotta számbeli fölényében, és ki akarta csikarni a döntő csatát a tengeren. Megértette azt, amit Themisztoklész is jól tudott, hogy a perzsa hajóhad képes elzárni a görögök visszavonulását és kikényszeríteni az ütközetet. Éjszakai manőverével a perzsa hadiflotta elkerülhetetlenné tette a küzdelmet a görögök számára. A perzsák számbeli fölénye azonban az ütközet kezdetekor már nem volt olyan nyomasztó, mint a hadjárat elején. A perzsa hadvezetés több száz hajót beépített a Hellészpontosz hajóhídjába. A trákiai partok mentén haladó flotta kisebb veszteségeket szenvedett, majd jelentős számú hajót

¹¹ Zamarovsky (1980): p. 172.

vesztett el az Artemiszion-foknál vívott ütközetben. A görög hajóhad mintegy 400 hajóból állt, így valószínűleg másfél-kétszeres túlerővel kellett megküzdenie. A nehézkesen mozgó föníciai hajókkal szemben Themisztoklész bízott a görög hajók gyorsaságában és fordulékonyságában, valamint hogy a szűk Szalamiszi-öbölben a perzsák számbeli fölénye nem tud kibontakozni. Várakozásainak megfelelően a perzsá-föníciai flotta teljes vereséget szenvedett.

Forrás:

<http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:Themistocle.jpg&filetimestamp=20060628174041>

A plataiai ütközet

A szalamiszi ütközet után Xerxész nehéz stratégiai dilemma elé került. Túlerejű szárazföldi hadserege ugyan érintetlen volt, de kérdésessé vált, hogyan lesz képes e hatalmas embertömeg utánpótlását, élelmiszer-ellátását és megfelelő katonai mozgását biztosítani Hellász szűk völgyei és kedvezőtlen terepviszonyai között. A görög történeti hagyomány szerint Themisztoklész titokban arról tudósította a perzsa nagykirályt, hogy a győztes görög flotta a Hellészpontoszhoz készülődik, hogy szétrombolja a hajóhidat és elvágja a perzsák visszatérésének lehetőségét. Xerxész nem várakozhatott tovább. Hadserege nagy részével visszatért Ázsiába, és elfogadta alvezére, Mardoniosz javaslatát, aki felajánlotta, hogy a csapatok egy részével Hellaszban marad, hogy befejezze a hadjáratot. Nehéz igazolni, hogy valóban Themisztoklész ravasz híradása készítette-e a perzsákat távozásra. Xerxész nyilván maga is tudta, hogy a közeledő őszi esőzések és tengeri viharok jelentősen megnehezíthetik hazatérését Perzsiába – ráadásul trákiai és babilóniai felkelésekről is hírt kapott –, így nem kizárt, hogy más okokból is a visszavonulás mellett döntött.

Mardoniosz csapatai a perzsákkal együttműködő Thesszáliában teleltek át. Kr.e. 479 nyarán a perzsa haderő Közép-Görögországon keresztül ismét előrenyomult Athén felé. A perzsaellenes görög szövetséget megint a spártaiak vezették, akik továbbra is

szűk látókörű és önző politikát folytattak. Haderejüket Iszthmoszon összpontosították a Peloponnészoszi-félsziget védelmére, és az athénieknek felajánlották, hogy a perzsa támadás elől visszavonulhatnak a földszoroson épült erődítmények mögé. Az athéni vezetők azonban másodszor is Szalamisz szigetére menekítették a lakosságot. A ravasz Mardoniosz előbb felprédálta Athént, majd szövetségesét, Alexandrosz makedón királyt küldte az elkeseredett athénieltekhez. A perzsák megpróbáltak viszályt és megosztást szítani a görögök soraiban. A perzsa vezér nemcsak békét ajánlott Athénnek, de kijelentette, hogy megőrizhetik önállóságukat, és megtéríti kárukat, sőt még más területeket is adományoz nekik. Az athénieltek azonban a legkevésbé sem voltak hajlandók kiegyezni a perzsákkal.

Mardoniosz ravasz ajánlata a spártaiakat érzékeny dilemma elé állította, mivel Athén kifejezésre juttatta, hogy ha nem kap katonai segítséget rövid időn belül, elképzelhető, hogy mégis tárgyalásokat kezd a perzsákkal. Tehát Mardoniosz nem érte el a görög szövetség felbomlasztását, de ajánlatával megnövelte Athén érdekérvényesítő képességét szövetségeseivel szemben. A spártaiak és szövetségeseik belátták, hogy a görög hajóhad felét alkotó athéni flotta elvesztése drámai következményekkel járna a háború további sorsa szempontjából. A peloponnészoszi hadsereg megindult északra és támadó hadműveletekbe kezdett Attikában. Mardoniosz csapataival Boiótiába húzódott vissza, ahol úgy vélte, kedvező terepen érvényesítheti lovassági fölényét. A perzsa és a görög hadseregek Plataiainál, az Aszóposz folyó mellett találkoztak szembe.

A görögök számára az ütközet nem indult kedvezően. A mozgékony perzsa lovasság már több napja nyugtalanította a nehézfegyverzetű hoplitákat. A görög vezérek végül a csapatok átcsoportosításába kezdtek, ekkor érte őket a perzsák nagy erejű lovasrohama. Egy ideig úgy tűnt, a görög szövetségeseik között pánik lesz úrrá. Egyedül Pauszaniasz spártai király – egészen pontosan a kiskorú király helyett ő gyakorolta a hadvezéri jogkört – nem vesztette el lélekjelenlétét, hanem a spártai csapatokat mesteri taktikával egy dombtető felé vonta össze. Amikor a perzsa lovasroham ereje az emelkedőn kifulladt, a nehézfegyverzetű hopliták ellentámadásba lendültek és szétzúzták az ellenséget. A spártaiak az ütközet sorsának a megfordításában, az athénieltek pedig a perzsa tábor elfoglalásában tünnek ki vitézségükkel. A csatában maga Mardoniosz is életét vesztette. A győzelem után Pauszaniasz Mardoniosz pompás vezéri sátrában tálaltatta fel ebédjét, és állítólag nevetve kárhoztatta a perzsa vezér ostobaságát, aki fényűzése és gazdagsága birtokában akarta elrabolni a görögök szerény egyszerűségét.

A mükaléi csata

A Kr.e. 479-ben aratott plataiai győzelemmel egy időben az egyesített görög flotta is nagy sikert ért el Kis-Ázsiában. A Mükalé-hegyfoknál a hellének szétverték a perzsa flotta maradványait. Ez a tengeri ütközet már legalább annyira a görög támadó hadműveletek kezdetét jelezte, mint amennyire a védelmi háború utolsó fejezetét alkotta. A mükaléi csata végérvényesen a görögök számára biztosította a Szalamisznál megszerzett tengeri fölényt. A Kr.e. 480-ban az Égei-tengerre behatoló hatalmas perzsa-föníciai flotta egy évvel később megszűnt létezni. A katonai erőviszonyok

megváltozását jól mutatja, hogy a görög tengeri győzelem hírére a kis-ázsiai ión városok ismét fellázadtak a perzsák ellen.

A görög–perzsa háború fordulatairól írva Hérodotosz jó szemmel vette észre a tengeri hadviselés növekvő jelentőségét a szárazföldi harcokkal szemben. A perzsák fölött aratott győzelem a plataiai ütközet nélkül ugyan nem lett volna teljes, de a háborút mégis inkább a szalamiszi csata kimenetele döntötte el, mint a szárazföldi sikerek. Szalamisz után a perzsáknak egyszerűen nem maradt más választása, mint főerőik visszavonása, mert a görögök ellenőrizték a tengert, és könnyűszerrel elvághatták az anyaországgal való összeköttetési vonalakat. A perzsák taktikai győzelmeket még elérhettek, de stratégiai sikert már nem. A háború sorsa valószínűleg akkor sem dőlt volna el a perzsák javára, ha Mardoniosz győzelmet arat Plataiainál. Továbbra is megoldatlan maradt volna, hogyan szilárdítja meg sikereit, és hogy tér haza Perzsiába. A görög katonai sikerek a nagyvonalú tengeri stratégia fölényét hozták, és hozzájárultak Athén tekintélyének megerősödéséhez.

A háborúban fordulatot hozó szalamiszi győzelem jelentőségét Hérodotosz néhány évtizeddel később így értelmezte: „Itt kénytelen vagyok nyíltan kimondani meggyőződésemet, amelyen a többség meg fog botránkozni, mégsem tartom magamban, mert szerintem ez az igazság. Ha az athéniak – megrémülve a közeli veszedelemtől – elhagyták volna hazájukat, vagy ha nem hagyták volna is el, hanem helyükön maradva, megadták volna magukat Xerxésnek: a tengeren senki sem kísérelte volna meg, hogy szembeszálljon a királlyal. Ha pedig a tengeren senki sem szállt volna szembe Xerxésszel, a szárazföldön ez történt volna: hiába építettek volna a peloponnésosiai akármennyi védőfalat az Isthmos elzárására, a spártaiakat mégis cserbenhagyták volna szövetségeseik – nem önként, hanem kénytelenségből, mivel a barbár hajóhad sorra elfoglalta volna városaikat –, magukra maradva pedig hősi küzdelem után bátrakhoz méltóan, de elpusztultak volna. Vagy így jártak volna, vagy még előbb – látván, hogy a többi görög is a médekhez csatlakozik – egyezsége léptek volna Xerxésszel. Így pedig Görögország mindkét esetben perzsa uralom alá került volna. Mert, hogy az Isthmoson emelt védőfalaknak mi hasznuk lett volna, ha a király magához ragadja a tenger fölötti hatalmat, nem tudnám megmondani. Ha tehát azt állítja valaki, hogy az athéniak voltak Hellas megmentői, egy hajszálnyit sem téved. Mert ők döntötték el, hogy a mérleg nyelve merre mutasson, és mivel a két lehetőség közül azt választották, hogy Hellas szabad országgént fennmaradjon, ezzel a többi görögöket, már aki nem állott nyíltan a médek oldalára, ők rázták fel, és a királyt – az istenek után – ők kergették el.”¹²

A déloszi szövetség megalakulása

A plataiai ütközetrel végleg elhárult a Hellászt fenyegető veszély. A mükaléi győzelem után a szövetséges görög flotta folytatta a sikeres hadműveleteket. Kr.e. 479-ben a hajóhad a Helléspontoszhoz vitorlázott, hogy lerombolja a Xerxész által épített

---

¹² Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*, VII. 139. In: *Görög történeti chrestomathia* (1985): p. 84.

hajóhidat. A híd elpusztításával végleg el akarták vágni a perzsák szárazföldi felvonulási útvonalát a görög anyaország felé. A görög flotta megérkezésekor azonban a perzsák már lebontották a hajóhidat. A szövetséges hajóhad ekkor támadást intézett a Márvány-tenger környékén található perzsa helyőrségek ellen. A védekező háború kezdett átalakulni támadó jellegű tengeri hadműveletekké, aminek céljait az Égei-tenger feletti ellenőrzés visszaszerzése határozta meg. A Hellészpontosz környékén kezdeményezett hadműveletekkel kirajzolódott a görög ellentámadás egyik iránya. A Hellészpontosz ellenőrzése egyrészt a görögök számára létfontosságú fekete-tengeri kereskedelmi útvonal védelmét, másrészt egy újabb perzsa támadás megakadályozását, harmadrészt a trákiai partvidék kikötőinek és aranyának ellenőrzését vonta maga után. Ezek a célok az egész görög ügyet szolgálták, de Athén és a kis-ázsiai ión városok különösen érdekeltek voltak sikerükben.

A görög győzelmek után ismét felmerült a kis-ázsiai ión városok iránti szolidaritás kérdése. A keleti görögség már a mükaléi csata után fellázadt perzsa urai ellen. Küldötteik bejárták az anyaország poliszait, és segítséget kértek Xerxész várható bosszújával szemben. Az óvatos spártaiak azt tanácsolták, hogy a kis-ázsiai görögöknek át kellene települniük Hellász északi területeire, és a megfelelő földet a többi görög állam biztosítaná számukra. A kis-ázsiai görögök azonban ragaszkodtak hazájukhoz, és az athéniek az ión szolidaritás jegyében támogatták véleményüket.

Athén álláspontjával újszerű rugalmasságról tett tanúságot, amivel a konzervatív Spárta nem rendelkezett. Látni lehetett, hogy a perzsa nagykirály nem fogja büntetlenül hagyni kis-ázsiai görög alattvalói lázadását. Amennyiben a kis-ázsiai iónok nem hagyják el régi hazájukat, az anyaországi görögöknek katonai védelemben kell részesíteni őket. A kis-ázsiai görög városok újbóli leigázása támaszpontokat biztosított volna a perzsáknak a Hellász elleni támadások felújításához. A görög anyaország védelme egy tágabb látókörű stratégiai gondolkodás jegyében az Égei-tenger egésze feletti ellenőrzés megszerzését igényelte, ami az ión városok felszabadítását is megkövetelte. Hellász védelme és a tengeri támadó hadműveletek szorosan összekapcsolódtak egymással. A tengeri stratégia iránt érzékeny athéniek könnyebben megértették a perzsa háborúk utáni katonai kihívásokat, mint a spártaiak.

A közvetlen veszély elmúltával a spártaiak szerettek volna visszahúzódní szárazföldi „csigaházukba”. Spárta eleve ellenségesen viseltetett mindenfajta külső kihívással szemben, és nem akarta tudomásul venni, hogy a perzsa háborúkkal visszavonhatatlanul megváltoztak az égei-tengeri világ erőviszonyai. Jól mutatja ezt az athéni városfalak újjáépítése körül kialakult vita. Mivel Athénnek Xerxész hadjárata idején jószerével alig voltak falai, a perzsák kétszer is elfoglalták és felprédálták a várost. A plataiai győzelem után Themisztoklész arra próbálta rávenni polgártársait, hogy elpusztult házaik helyett előbb a biztonságot jelentő falakat építsék meg. Themisztoklész rábeszélőkéességét mutatja, hogy sikerült meggyőznie az athénieket, és a falak rendkívüli gyorsasággal emelkedtek. Az építkezés lázas sebességére utal, hogy több előző évszázadi sírt is beépítettek a védőfalakba.

A spártaiak úgy vélték, hogy Athén falainak újjáépítése egy újabb perzsa támadás sikere esetén a hódítók számára kitűnő támaszpontot nyújthat a görögök elleni hadműveletekhez. Ezért megkísérelték lebeszélni Athént a falak felépítéséről, és

kifejezésre juttatták, hogy egy újabb háború esetén szívesen látják az athénieket az Iszthmosz által védett Peloponnészoszi-félszigeten. Úgy tűnik, hogy a spártai védelmi stratégia a háború eseményeinek hatására semmit nem változott. Állítólag Themisztoklész egy darabig húzta az időt, majd amikor a falak már elég magasak voltak, nyíltan kijelentette a spártaiaknak, hogy Athénnek igenis joga van a védelemhez. A spártaiak igyekeztek jó képet vágni a dologhoz, de végleg megharagudtak Themisztoklészre.

A viták ellenére a felszínen minden rendben levőnek látszott a görög szövetség egységét illetően. A plataiai csata után a spártaiak kísérletet tettek a perzsákkal való együttműködés (*médiszmosz*) bűnébe esett poliszok megleckéztetésére.¹³ Az athéniek ezt ugyan nem támogatták teljes szívvel, Kr.e. 478-ban a spártaiak irányításával a görög szövetség erői mégis a perzsabarát Thesszália megbüntetésére indultak. Emellett Pauszaniász, a palataiai győző vezetésével az egyesített flotta is megkezdte az égei-tengeri hadműveleteket. A hajóhad célja Ciprus szigete és a kis-ázsiai Kilikia perzsa támaszpontjainak a felszámolása volt. A görög lakosságú Ciprus felszabadítása egyrészt pánhellén ügy volt, másrészt ez a sziget szolgáltatta az Égei-tenger ellen induló perzsa támadások egyik fontos kiindulópontját. A föníciai flották gyülekezőhelyének elfoglalása megerősíthette a görögök égei-tengeri pozícióit. A Szíriától északra fekvő Kilikia kikötőinek megtámadásával csapást lehetett mérni a Perzsa Birodalom közigazgatási és katonai központjaihoz közeli területekre, ahonnan kiindulva a szárazföldi erők tengeri úton képesek voltak veszélyeztetni a Hellászt. Kr.e. 490-ben innen hajózott Athén felé a perzsa expedíciós hadsereg. A Kilikia és Ciprus elleni hadműveletek a görög ellentámadás újabb fontos irányát rajzolták ki.

A görögök elfoglalták Ciprus egy részét, majd az egyesített flotta ismét a fekete-tengeri szorosok felé indult. A Márvány-tenger – e stratégiai fontos övezet – feletti uralom megszilárdítását célozta a Boszporuszt ellenőrző Büzantion városának bevétele. A hadműveletek során kétségtelen katonai tehetsége ellenére a gögös és fennhéjázó Pauszaniász egyre több ellenérzést keltett a görög szövetségeseiben. A kis-ázsiai görögöket szinte rabszolgaként kezelte, és megkedvelte a keleties szokásokat. Mivel személye egyre kellemetlenebbé vált, a spártai kormányzat végül hazarendelte. Távozása után a szövetségesek Athént kérték fel a hadműveletek irányítására. Az athéniek kihasználták a spártai vezér visszahívásával kialakult lehetőséget, és kezükbe vették a perzsaellenes háború vezetését. Az athéni vezérséget elsősorban az égei-tengeri szigetek és azok a kis-ázsiai poliszok támogatták, amelyeket leginkább fenyegetett a perzsa veszély. A kis-ázsiai ión városállamok helyesen mérték fel, hogy hatalmas flottájával egyedül Athén képes megvédelmezni őket a perzsák ellen.

Athén vezető szerepét és a szövetség perzsaellenes – megtorló és támadó – jellegét ünnepélyes szövetségkötéssel is megerősítették. Forróra izzított ércömböket bocsátottak a tengerbe, ezzel is jelezve, hogy a szövetség örökké fennmarad, hiszen mindaddig fennáll, amíg ezek a nehéz tömbök is a víz alatt maradnak. A Kr.e. 478-ban létrejövő déloszi szövetség körülbelül száz poliszt foglalt magába. Később a szövetség tagjainak száma jelentősen gyarapodott. A szövetségi tanács és a közös kincstár

---

¹³ A perzsabarát poliszok problémájához: Hegyi (1974)

székhelyéről kapta a „déloszi szövetség” nevet. A szövetség pénztára később Athénbe került, mert Kr.e. 454-ben a növekvő perzsa veszélyre hivatkozva az Akropoliszon helyezték el.

A déloszi szövetség tagjai közül a kisebb poliszok pénzügyi hozzájárulást fizettek, míg a nagyobb városállamok hajókat szereltek fel. A pénzügyi hozzájárulás elosztása a szövetség megalakulásakor a tiszta kezű és igazságos athéni Ariszteidészre hárult, aki mindenki megalégedésére végezte el a nem könnyű feladatot. A szövetség költségvetése kezdetben 460 talanton volt (ennek értékét jól kifejezi, hogy egy hadihajó megépítése körülbelül egy talantonba került). Később a szövetségesek mindinkább Athén adófizetőivé váltak, és pénzügyi hozzájárulásuk egyre nagyobb mértékben az athéni hatalmi politika céljait szolgálta. Athén a legnagyobb szigorral számolt le a szövetség egyes tagjainak kiválási szándékaival, és mind gátlástalanabban rótt anyagi terheket szövetséges partnereire. A perzsák elleni önvédelem céljából született déloszi szövetség a Kr.e. 5. század derekától már egyértelműen az athéni tengeri hegemonia fenntartásának eszközévé vált. Idővel a kis-ázsiai poliszok, az égei-tengeri szigetvilág és a trákiai partvidék szinte valamennyi kikötővárosa felvételt nyert soraiba. A déloszi szövetség tengeri irányultságához képest a spártaiak által irányított peloponnészoszi szövetség csak korlátozott szárazföldi politikai célokban gondolkozott. Éppen ezért a spártaiak az egyesített flotta vezetésének az elvesztését is tudomásul vették, és egy ideig még megőrizték szövetségi viszonyukat az athéniakkal.

Kimón vezető szerepe Athénben

A déloszi szövetség megalapítása azért sem vezetett konfliktushoz Spártával, mert a plataiai csata utáni években a Kimón által képviselt Spárta-barát politikai irány erősödött meg Athénben. Kimón Miltiadész fia volt, akinek ifjúsága az apjára kirótt pénzbírság miatt meglehetősen szegénységben telt. Kimón anyagi helyzete csak akkor rendeződött véglegesen, amikor testvérhúga, Elpiniké hozzáment Kalliaszhoz, Athén egyik leggazdagabb emberéhez. Kalliasz bőkezűségéből eredően Kimón képes volt rendezni apja tartozását az athéni állammal szemben. A fiatal Kimón politikai pályafutását Ariszteidész és köre is erőteljesen támogatta. A plataiai csata utáni évtizedet Themisztoklész politikai befolyásának visszaszorulása és a népuralmat tiszteletben tartó, de mérsékelt arisztokratikus kimóni politikai irányvonal felemelkedése határozta meg. Themisztoklész határozott Spárta-ellenes politikájával szemben Kimón úgy vélte, hogy Athén perzsaellenes sikereinek alapja a jövőben is egyedül a spártai szövetség lehet. A belpolitikai viszonyokat illetően Themisztoklész politikájából a népuralom kiszélesítése következett, míg Kimónból legfeljebb a demokrácia kereteinek elfogadása.¹⁴

Themisztoklész nagyralátó politikai tervei között szerepelt a pireuszi kikötő fejlesztése, és védőfalakkal Athénhoz kapcsolása. A tervet egyes földbirtokos csoportok erőteljesen ellenezték, felismerve, hogy Athén és Pireusz összekapcsolása nagymértékben megerősítheti a tengeri orientációt és átalakíthatja a társadalmi

¹⁴ Kimón életéhez: Plutarkhosz (1978): pp. 739-763.

erőviszonyokat. A konzervatív csoportok a jól ismert mítosszal is megtámogatták érvelésüket, amelyben Pallasz Athéné az olajfával – a földművelés jelképével – győzte le Poszeidón tengeristent az Athénért folytatott vetélkedés során. A „hosszú falak” jelentőségét jól mutatja, hogy a komédiáíró Arisztophanész úgy fogalmazott, hogy Themisztoklész nem Pireuszt kapcsolta Athénhez, hanem a fővárost a kikötőhöz. Themisztoklész kételyek nélkül hitt abban, hogy Athént csakis a tengeri hatalom teheti nagygyá. Elképzelései néhány évtizeddel később gyakoroltak igazi hatást, amikor Periklész irányításával lendületet kapott, majd befejeződött a „hosszú falak” megépítése. Periklész maga is átvette és továbbgondolta Themisztoklész athéni tengeri hatalommal kapcsolatos nézeteit.

Themisztoklész politikai pályája a Kr.e. 470-es években már hanyatlásnak indult. A katonai sikerei miatt népszerűsége tetőpontján álló Kimón és támogatói végül sikerrel osztrakizáltatták a szalamiszi csata hőst. Száműzetése során Themisztoklész Argoszban telepedett le, és nem tudván megtagadni önmagát, ott is Spárta ellen agitált. Argosz a spártaiak legádázabb ellenfele volt a Peloponnészoszi-félszigeten. Themisztoklész csak tovább erősítette az argosziak Spárta-ellenes érzületét, a végsőig dühítve ezzel a spártai kormányzatot. Talán ennek tudható be, hogy a spártaiak rögtön kiszolgáltatták az athénieknek azokat az információkat, amelyek alapján Themisztoklészt *médiszmosz*szal lehetett vádolni.

Életének ezen a fordulópontján Themisztoklész politikai pályafutása kalandos módon összekapcsolódott a spártai Pauszaniasz sorsával. Pauszaniaszt a spártaiak még Kr.e. 478-ban hazarendelték, és alaposan kivizsgálták a szövetséges flotta élén folytatott vezéri tevékenységét. Jelentős hadi érdemei miatt nem ítélték el, de már csak magánemberként térhetett vissza Büzantionba, ahol megpróbálta megszilárdítani hatalmát. Valószínűleg ekkor került szorosabb kapcsolatba a perzsákkal. Az athéniak kezdettől fogva ellenszenvvel figyelték a számukra fontos fekete-tengeri átjáró ellenőrzésével kapcsolatos törekvéseit, és katonailag is felléptek ellene. Végül rosszhírű tevékenysége miatt az ephoroszok – a spártai államrend őrei – arra kötelezték, hogy térjen vissza hazájába, ahol meglehetősen bizalmatlanság övezte. A hatalomvágyó Pauszaniasz ekkor kapcsolatba lépett a Spárta által leigázott helótákkal. A perzsákkal folytatott levelezése hamarosan kitudódott, és a letartóztatás elől egy szentélybe menekült, ahol az ephoroszok halálra éhezették. A plataiai ütközet hőse, akit nagyravágyása tett tönkre, megalázó módon fejezte be életét.

Pauszaniasz levelezésében a spártaiak Themisztoklész állítólagos perzsa kapcsolataira utaló bizonyítékokat találtak, amiket megosztottak az athéni kormányzattal. Themisztoklészt visszarendelték Argoszból, hogy ügyét kivizsgálják, de nem mert hazatérni, ezért távollétében ítélték halálra. Bűnösségére nézve nyilván erős bizonyítékul szolgált vádlói számára, hogy az athéni államférfi végül a Perzsa Birodalomban telepedett le. Xerxész utóda, I. Artexerxész jóindulattal fogadta, és három várost adományozott neki a kis-ázsiai tengerparton. Themisztoklész fényűző körülmények között élte le élete utolsó szakaszát, bár a történetírói hagyomány szerint inkább öngyilkosságba menekült, amikor a nagykirály alattvalójaként athéni honfitársai ellen kellett volna harcolnia. Fordulatokban gazdag élete a kevés rendelkezésre álló forrás alapján nehezen értékelhető hitelt érdemlően. Nem könnyű eldönteni, hogy a

népuralom apostolát és az athéni tengeri hatalom zseniális megsejtőjét, vagy a Spártával való összeférhetetlenség és a túlfeszített athéni imperializmus kalandorpolitikáját lássuk benne, aki mellesleg a Perzsa Birodalom ügynökeként is képes volt eladni magát. Mindenesetre Miltiadész és Pauszanasz sorsa mellett újabb tragikusan ellentmondásos életpálya Themisztoklészé is.

Nem szabad elfelejteni, hogy a Themisztoklész által képviselt külpolitikai gondolkodás több fontos mozzanatát politikai ellenfele, Kimón fényes hadjáratai valósították meg. A plataiai csata utáni évtizedekben Kimón hadvezéri képességei nagyban elősegítették az athéni perzsák elleni sikereit. Mindenekelőtt Kimón érdeme volt, hogy Athén a déloszi szövetség élén az Égei-tenger hegemon tengeri hatalmává vált. Ha Themisztoklész megálmodta, úgy Kimón a valóságba ültette át a merész elképzeléseket Athén tengeri sikereiről. Kimón flottája először az Égei-tenger északi és nyugati vidékeiről verte ki a maradék perzsa helyőrségeket. Nemsokára sor került Szkürosz elfoglalására, amely a Fekete-tenger felé vezető hajózási útvonal fontos állomása volt. A Kr.e. 470-es évek végén Kimón sikerrel verte le Naxosz szigetének lázadását, ami a déloszi szövetség egyben tartásának első komolyabb szakítópróbáját jelentette. A katonai győzelmek következtében az Égei-tenger athéni „beltengerré” vált, ahol sem a perzsáknak, sem más tengeri hatalomnak nem volt többé keresnivalója.

Forrás: <http://it.wikipedia.org/wiki/File:KimonSculpture.jpg>

A perzsák katonai aktivitása csak a Kr.e. 470-es évek végén erősödött meg ismét. A hatalmas birodalom lassan reagált a mozgékony görögök sikereire. Ekkor viszont jelentősebb perzsa flotta közeledett Kis-Ázsia déli partjainál az Égei-tenger felé. A hajóhad felvonulását a part mentén szárazföldi erők kísérték. A perzsa hadműveletek hírére Kimón flottája megjelent az Égei-tenger déli övezetében, és a pamphüliai Eurümedón folyó torkolatánál megtámadta az ellenséget. A görögök teljes győzelmet

arattak, és partra szállva a perzsa szárazföldi sereget, majd a Ciprus felől érkező erősítéseket is megverték. A fényes győzelem egyértelművé tette, hogy a perzsák továbbra sem tudnak visszatérni az Égei-tengerre, sőt az athéniak a siker reményében kockáztathatnak meg támadó hadműveleteket a Kis-Ázsia déli partvidékén fekvő kikötők ellen is.

A katonai sikeret elérő Kimón a Kr.e. 470–460-as években rendkívül népszerűvé vált Athénben. Személyében új típusú népvézér jelent meg, a polgártársaival szemben szívélyes és előzékeny államférfi, aki bőkezűen áldoz közcélokra. Nemes gesztusai és emberi nagyvonalúsága miatt az athéniak elnézték Kimón arisztokratikus hajlamait és Spárta-barátságát. Ugyanakkor sokaknak nem tetszett, hogy túlságosan gyakran hivatkozott követendő példaként a lakedaimóniakra. „Bezzeg a lakedaimóniak nem így csinálják” – ez volt szavajárása. Kimón sokat tett apja, Miltiadész kultuszának ápolásáért. Népszerűségének éveiben a marathóni csata került a perzsa háborúk emlékezetének középpontjába.¹⁵

A spártai helótalázadás következményei

Spártát Kr.e. 464-ben szörnyű tragédia érte. Hatalmas erejű földrengés rombolta le a városállam központját alkotó kiterjedt településcsoport házainak nagy részét. A földmozgások okozta zűrzavart kihasználva a helóták lázadást robbantottak ki gyűlölt spártai uraik ellen. A spártaiak végül felülkerekedtek a felkelőkkel szemben, de a helóták maradéka visszahúzódott a természetes erődítményt alkotó Ithómé-hegység sziklás meredélyei mögé. A spártaiak körülzárták a lázadókat, de az ostrom kínosan elhúzódott. A spártai kormányzat végül követeket küldött Athénbe és segítséget kért az ostromtechnikában járatos szövetségesétől. A Spártával szemben erősödő fenntartások ellenére Kimón a népgyűlésen keresztülvitte a kérés teljesítését. A themisztoklészi politika továbbvitelét követelő demokratikus irányzat képviselői – Ephialtész és Periklész köre – elleneztek a segítségnyújtást, de Kimón tekintélye ekkor még elegendő volt az ellenállás leküzdésére. Athén Kimón személyes irányítása alatt Kr.e. 462-ben négyezer hoplitát küldött a spártaiak megsegítésére.

Az athéniak azonban meglehetősen lagymatag módon harcoltak. A spártaiakban egyre határozottabban élt a gyanú, hogy összejátszanak a felkelőkkel. Néhány hónap elteltével a spártai kormányzat az athéni haderő hazaküldése mellett döntött. Hivatalosan úgy fogalmaztak, hogy az athéni szövetségesekre nincs többé szükség, és a továbbiakban maguk is elboldogulnak. A sértés nyilvánvaló volt, mert egyetlen más peloponnészoszi szövetségest sem kértek fel távozásra. A spártaiak tapintatlan magatartása megpecsételte Kimón sorsát Athénben. Az athéni hadsereg hazaküldése lehetetlenné tette a spártaiakkal való jó viszony fenntartását, és ennek legfőbb szószólója ellen is erőteljes politikai támadás indult. A népuralom kiszélesítését követelő csoportok Kimón osztrakizálását egybekötötték az Areioszpagosz megmaradt hatáskörének szűkítésével. A hatalmi harc tetőpontján a kérlelhetetlen Ephialtészt, az

---

¹⁵ Ennek művészettörténeti vonatkozásaihoz: Ritoók – Sarkady – Szilágyi (1984): pp. 455-456.

arisztokrata csoportok legfőbb ellenfelét orgyilkosok ölték meg, de a népuralom híveit ez sem tudta megakadályozni szándékaik végrehajtásában.

A Kr.e. 462–461-es reformok jelentősen megváltoztatták a belső erőviszonyokat. Ephialtész halála után a demokrácia kiteljesítését szorgalmazó csoportok irányítása Periklész kezébe került, aki nemsokára Athén legtekintélyesebb politikusává nőtte ki magát. Kimón száműzetése az athéni külpolitika fordulatához vezetett. A spártaiakkal való szövetség nem tartozott többé a sérthetetlen alapelvek közé. Athén az eddigieknél sokkal merészebben törekedett hatalmi érdekei érvényesítésére a többi görög városállammal szemben. Kibontakozóban volt egyfajta „athéni imperializmus”, amely célkitűzései megválasztásakor kevésbé vette figyelembe a hatalmi realitásokat, és a végletekig túlfeszítette a városállam teljesítőképességét.¹⁶ Ez az „athéni imperializmus” elsősorban haditengerészeti vállalkozásokban mutatkozott meg.

Athén kettős háborúja

Athén a Kr.e. 460–450-es évek fordulóján a peloponnészoszi szövetség két legerősebb állama, Spárta és Korinthosz ellen is kihívást intézett. Szövetségre lépett Argosszal, amelyet már régóta ellenséges viszony fűzött Spártához, és szoros kapcsolatot épített ki Megarával, amely eredetileg a peloponnészoszi szövetség tagja volt, de egy határviszály miatt elhidegült Korinthosztól. Megara és Korinthosz viszályát az athéniak arra akarták felhasználni, hogy katonai támaszpontokat szerezzenek Korinthosz közelében. Az agresszív athéni külpolitika logikus módon vezetett a Korinthossal való konfliktushoz, hiszen a nagy tekintélyű – Spárta felé orientálódó – iszthmoszi városállam Athén után Hellász második legnagyobb kereskedővárosa volt. Athén és Korinthosz viszonyának megromlása előbb-utóbb a spártaiak számára is elkerülhetetlenné tette, hogy beavatkozzanak a kibontakozó küzdelemben. A két nagy kereskedőállam kapcsolata befolyásolta a peloponnészoszi és a déloszi szövetség viszonyát. Hasonlóképpen politikai feszültséget jelentett, hogy Athén egyre határozottabban törekedett közeli kereskedelmi vetélytársa, Aigina szigetének megsemmisítésére. Periklész kijelentette, hogy Aiginát, akár egy csipát ki kell törölni Pireusz szeméből.

A nyílt harc kirobbanása Athén és Spárta között egyelőre még váratott magára. Az athéniak továbbra is biztonságos háttérrel folytatták perzsaellenes akcióikat. Kr.e. 459-ben a déloszi szövetség kétszáz hajóból álló flottája indult Ciprus felé. Az athéniak által irányított hadműveletek a perzsa katonai jelenlét meggyengítésére törekedtek Kis-Ázsia déli partjainál. A hajóhad ekkor híreket kapott az Egyiptomban kibontakozó perzsaellenes felkelésről. A kínálkozó lehetőség megváltoztatta a hadjárat célkitűzéseit. Az egyiptomi lázadók segítséget kértek az athéni flottától. Athén nem tudott ellenállni a kísértésnek és beavatkozott az egyiptomi ügyekbe. Az athéni politikusok előtt megcsillant a lehetőség, hogy a függetlenné váló Egyiptom kereskedelmét megszerezhették a föníciaiaktól. Az egyiptomi felkelés sikere általában véve is meggyengítette volna a Perzsa Birodalmat. Az athéniak joggal érezték, hogy itt

¹⁶ Az athéni „imperializmushoz” és „birodalomhoz”: Meiggs (1972)

a soha meg nem ismétlődő alkalom arra, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjének hegemon tengeri hatalmává váljanak. Az athéni flotta megérkezésekor a felkelők már jelentős győzelmeket arattak. Szétverték az egyiptomi perzsa haderőt és maradványaikat Memphiszbe szorították vissza. A küzdelem még nem ért véget, de úgy látszott, jó esély van a perzsák kiszorítására Egyiptomból.

Közben a görög anyaországban is kiéleződtek a politikai ellentétek. Spárta felülkerekedett a helótalázadáson, szabad elvonulást biztosítva az Ithómé-hegy bátor védőinek. Sokatmondó tény, hogy a távozó helótákat Athén fogadta be. A spártaiak Kr.e. 457-ben sajátos módon kísérelték meg Athén növekvő görögországi befolyásának visszaszorítását: nem közvetlenül támadták meg Attikát, hanem csapatokat tettek partra a Korinthoszi-öböl túloldalán. Közép-Görögország területén akarták megerősíteni befolyásukat, amire ürügyet szolgáltatott, hogy egykori anyavárosukat, Dóriszt akarták védelmezni Phókisszal szemben. Miután a phókisziak visszavonulásra kényszerültek a nagy létszámú peloponnészoszi hadsereg előtt, a spártaiak Boiótián keresztül északról közelítették meg Attikát, és közben a boiót városokban Spárta-barát kormányzatokat juttattak hatalomra, valamint hozzáfogtak a nagy boiót város, Thébai közép-görögországi helyzetének megszilárdításához. Athén Korinthoszt fenyegető lépéseire való reagálásként a spártaiak a boiót városszövetség megerősítésével akarták megteremteni az „athéni imperializmus” hatalmi ellensúlyát.

Athén nem hagyhatta megválaszolatlanul a spártai kihívást. Először erős őrségekkel kísérelte meg lezárni az Attika felé vezető utakat, majd az athéni hadsereg, valamint thesszáliai és argoszi szövetségesei is felvonultak. Az ütközet előtt a száműzött Kimón is csatlakozott a sereghez, és kérte a sztratégoszokat, hadd harcoljon velük együtt. A tanagrai csatát az athéniak a thesszáliai lovasság árulása miatt elvesztették. Athén szerencséjére a stratégiai gondolkodásra képtelen spártaiak nem használták ki győzelmüket, hanem hazatértek. Az athéniak kihasználták a pillanatnyi fegyvernynyugvást és jószerevével azonnal hadjáratot vezettek Boiótiába. Thébai kivételével a boiót városokban Athén-barát politikai erőket juttattak hatalomra, felszámolva a spártaiak korábbi akciójának eredményeit. A hadjárat következtében Boiótia keleti része Athén szövetségesevé vált. Az athéniak újabb sikereket arattak: megadta magát a körülzárt Aigina, illetve az athéni flotta a partvidéket felprédálva körbehajózta a Peloponnészoszt, majd behatolt a Korinthoszi-öbölbe, és újabb támaszpontot épített ki Korinthosz bekerítésére. Athén ezzel hatalma csúcsára jutott. Flottája és csapatai egyszerre harcoltak Egyiptomban, és értek el sikereket görögországi vetélytársaikkal szemben.

A ragyogó eredményeket nem lehetett tartósan megőrizni. A Kr.e. 450-es évek derekán hatalmas erőket mozgósító perzsa ellentámadás indult Egyiptom visszafoglalására. Nagy létszámú hadsereg és 300 hajóból álló föníciai flotta vonult Egyiptom felé. A perzsa hadműveletet irányító Megabazosz kitűnő hadvezérnek bizonyult. Először megverte a felkelőket, majd felmentette a Memphiszbe szorult perzsa csapatokat, és az athéni flottát a Nílus mocsaras deltavidékének egyik szigetéhez szorította vissza. A perzsák csatornák ásásával ügyesen elvezették a vizet, így az athéni flotta szárazra került. A reménytelen helyzetbe került felkelők és az athéniak végül a szabad elvonulás fejében megadták magukat.

Békekötés a Perzsa Birodalommal

Az egyiptomi expedíció kudarca komoly aggodalmakat keltett Athénben. A perzsa ellentámadástól tartva ekkor szállították át a déloszi szövetség pénztárát Athénbe. Kulcskérdéssé vált, sikerül-e elkerülni a kétfrontos háborút, valamint hogy képesek-e az athéniak egy látványos győzelemmel csattanós választ adni az egyiptomi kudarcra. Szerencsésükre a spártaiak belefáradtak a háborúskodásba, ezért Athén öt évre szóló fegyverszünetet tudott kötni Spártával. Periklész kezdeményezte Kimón visszahívását, akinek hadvezéri tehetségére az athéni államnak most különösen nagy szüksége volt. Kr.e. 451-ben Kimón 200 hajóból álló flottája Ciprus felé indult, és több jelentős hadisikert aratott. Bár a hadműveletek alatt Kimón is elhalálozott, az athéni győzelmek világosan jelezték a perzsák számára, hogy a déloszi szövetség az egyiptomi kudarc után sem veszítette el ütőképességét.

A déloszi szövetség és a perzsák közötti küzdelem már több évtizede folyamatos erőfeszítéseket igényelt. A harcba mindkét fél belefáradt, így a kialakuló egyensúlyi helyzetben kölcsönös hajlandóság mutatkozott a béke megkötésére. Athén a gazdag Kalliaszt küldte Perzsiába a békekötés előkészítésére. Kalliasz egyszerre állt közeli kapcsolatban Periklészszel és Kimónnal, így személyében az athéni politikai élet egyik központi személyisége utazott a Perzsa Birodalomba. A Kr.e. 449–448-ban létrejött béke szerint a perzsák lemondtak égei-tengeri igényeikről. A nagykirály ígéretet tett, hogy perzsa hadihajók nem tartózkodnak az Égei-tengeren, és a perzsa szárazföldi haderő legfeljebb háromnapos járőrföldre közelíti meg a kis-ázsiai partokat. A perzsák hallgatólagosan elismerték a kis-ázsiai görög poliszok függetlenségét. Az athéniak arra vállaltak kötelezettséget, hogy nem intéznek támadásokat a Perzsa Birodalom ellen. Kérdéses, hogy a Kalliasz-féle béke tekinthető-e szabályszerű megállapodásnak, vagy inkább csak a fennálló helyzet elismerése volt. A Perzsa Birodalom és a déloszi szövetség közötti küzdelem lezárulásának mégis nagy jelentősége volt Hellász számára. A görögök képesek voltak az Égei-tengeren elismertetni a perzsa hódítások előtti állapotot. A több évtizedes küzdelemben bebizonyosodott, hogy a görög hoplita nehézsúlyosság és flotta nem lebecsülendő erő a Perzsa Birodalommal szemben. A szalamiszi csata utáni évtizedek katonai sikereit látva kevésbé lehetünk meglepve Nagy Sándor perzsákon aratott hatalmas győzelmei miatt.

Béke Hellaszban

A Perzsa Birodalommal kötött békét követően Athén Hellász területén is a katonai konfliktusok lezárására törekedett. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy Periklész és más politikai vezetők felismerték, Athén a Kr.e. 450-es években mértéktelenül túlfeszítette a húrt. A görög anyaországban szerzett befolyás egy részét fel kellett adni. Az athéniakat érzékeny veszteségek érték Boiótiában, és kénytelenek voltak lemondani az újonnan szerzett befolyási övezetről. Ugyanakkor a déloszi szövetségből kiválni akaró szövetségeseket vaskézrel rendszabályozták meg. Nagy erőket mozgósítva verték le Euboia lakóinak lázadását.

„Ezután került sor a békekötésre. Athén számára kimerültsége és veszélyeztetettsége szükségessé tette ezt, hasonló volt az ellentáborban Korinthos helyzete, a spártaiak pedig nem tudták, vagy nem is akarták kihasználni előnyüket, közvetlen érdekeik kevésbé lévén veszélyeztetve. A 446/445-i, harminc évre kötött béke kompromisszumos jellegű volt, mindkét fél tett engedményeket, bár Athén nagyobb mértékben. Az athéniak lemondtak a még kezükben lévő két megarai kikötőről... ezzel Korinthos felszabadult szorongatott helyzetéből, ezenfelül Athénnek el kellett ismerni a meghódított Aigina autonómiáját, valószínűleg Spárta iránti gesztusként (bár bizonytalan, milyen mértékű volt ez az autonómia). A két nagy szövetség nem csábítja át egymás tagjait, a semleges államoknak viszont szabadságukban áll bármelyikhez csatlakozni. A szerződés biztosította a szabad közlekedést és kereskedelmet a tengeren, és döntőbíráskodást írt elő a felmerülő vitás kérdések megoldására.”¹⁷

A békekötés lehetővé tette, hogy a háborúban kimerült felek sebei begyógyuljanak. A hosszas küzdelemben megfáradt Athénnek is nagy szüksége volt a békére. Míg a perzsákkal szemben komoly sikereket aratott, a görög poliszokkal szemben elért eredményei korántsem voltak egyértelműek. Több évig tartó kimerítő háborúskodás ellenére elég csekély nyereségre tett szert. A periklészi aranykor kötelező dicsérete sem feledtetheti el, hogy Kimón mérsékelt külpolitikai irányvonalához képest Periklész „ragyogó imperializmusa” végső soron sikertelen volt. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a Kr.e. 440–430-as években az athéni hegemonia érvényesítésének közvetett eszközei kerültek előtérbe. Periklész a trák partvidéken Amphipolisz megalapítását már valamennyi görög bevándorló számára nyitott poliszként szervezte meg. A belső megosztottságok ellenére a déloszi szövetség perzsák elleni katonai eredményei biztosították az Égei-tengert a görögök számára, és megőrizték a görög flotta és kereskedelem fölényét a keleti Mediterráneumban. „Európa” határai a görög–perzsa háborúk következtében megszilárdultak „Ázsiával” szemben. A Kr.e. 5. század derekára létrejött az Égei-tenger feletti athéni tengeri hegemonia.

Bibliográfia

Burn, Andrew Robert (1962): *Persia and the Greeks*. Saint Martins, New York.

Cary, Max (1949): *The Geographic Background of Greek and Roman History*. Clarendon Press, Oxford.

Davies, John Kenyon (1993): *Democracy and Classical Greece*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Edwards, Iorwerth Eiddon Stephen – Gadd, Cyril John – Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière (1970–2001): *The Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press, London.

Ferguson, William Scott (1941): *Greek Imperialism*. Biblo and Tannen, New York.

---

¹⁷ Hegyi – Kertész – Németh – Sarkady (1999): p. 190.

- French, Alfred (1964): *The Growth of the Athenian Economy*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Georges, Pericles (1994): *Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Ghirshman, Roman (1985): *Az ókori Irán. Médek, perzsák, pártusok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Görög történelmi chrestomathia*, Borzsák István (szerk.) (1985): Tankönyvkiadó, Budapest.
- Green, Peter (1996): *The Greco-Persian Wars*. University of California Press, Berkeley.
- Hegy Dolores (1974): *Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508–479*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegy Dolores (1981): *Az iónok Kis-Ázsiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegy Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (1999): *Görög történelem*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hérodotosz (1989): *A görög–perzsa háború*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Hignett, Charles (1963): *Xerxes' Invasion of Greece*. Clarendon Press, Oxford.
- Meiggs, Russell (1972): *The Athenian Empire*. Oxford University Press, Oxford.
- Muller, Herbert J. (1961): *Freedom in the Ancient World*. Harpers, New York.
- Olmstead, Albert Ten Eyck (1960): *History of the Persian Empire*. University of Chicago Phoenix, Chicago.
- Oxford Classical Dictionary* (1970): Oxford University Press, Oxford.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok I–II*. Magyar Helikon, Budapest.
- Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György (1984): *A görög kultúra aranykora*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Semple, Ellen C. (1931): *Geography of the Mediterranean Region: Its Relation to Ancient History*. Holt, New York.
- Uwe, Walter (2008): *A Classical Age as a Historical Epoch*. In: *A Companion to the Classical Greek World*. Ed. by Konrad H. Kinzl. Blackwell, Oxford, pp.1–25.
- Zamarovsky, Vojtech (1980): *A görög csoda*. Madách, Bratislava.